

Колосович А.С. Психологические особенности возникновения и функционирования лидерства в профессиональной сфере

Исследуются психологические особенности возникновения и функционирования неформального лидерства в профессиональной сфере общества. Установлено, что значительная часть современных руководителей не имеют лидерского статуса в коллективе. Определены стили управления и индивидуальные качества личности, способствующие лидерскому статусу личности.

Ключевые слова: лидер, руководитель, коллектив, формальное и неформальное лидерство, психологические особенности лидерства.

Kolosovych A.S. Psychological features and operation of leadership in the professional sphere

Psychological features and functioning of informal leadership in the professional sphere of society are studied. It was settled that much of the current leaders have no leadership status in the team. Management style and individual personal qualities that contribute to leadership status of the individual are defined.

Key words: leader, manager, team, formal and informal leadership, psychological features of leadership.

УДК 159.922.7

Г.С. Криворотько

**ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ОСОБЛИВИХ УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ МОРЯКІВ
ДАЛЕКОГО ПЛАВАННЯ**

Розглядається психологічна характеристика особливих умов діяльності моряків далекого плавання, визначаються основні стресогенні чинники, що впливають на моряків під час професійної діяльності.

Ключові слова: психологічна характеристика, особливі умови діяльності, моряки далекого плавання, стресогенні чинники.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань подальшого розвитку України як держави, забезпечення її національної безпеки є відновлення національного судноплавства, розвиток морегосподарського комплексу країни, а також покращення якості відбору і підготовки спеціалістів морської галузі.

Як зазначає С. Симоненко, в Україні величезний морський потенціал. Завдяки йому вона має можливість і повинна стати морським

центром Чорноморсько-Азовського регіону. Визначальним чинником слід визнати комбінацію, точніше нерозривну єдність таких чинників, як морська інфраструктура, морське законодавство, морські кадри і морська корпоративна культура [1].

Діяльність моряків завжди належала до професій надзвичайно складних і одночасно ризикованих, що висуває специфічні вимоги до плавскладу суден. Тривале плавання пов'язане з постійним перебуванням членів екіпажа в умовах обмеженого простору, монотонності діяльності, різкого звуження зовнішніх соціальних зв'язків, підвищеної небезпеки виникнення аварійних ситуацій тощо.

У цій площині надзвичайно актуальним є здійснення всебічного психологічного аналізу особливих умов діяльності моряків далекого плавання, вивчення психологічних особливостей впливу професійної діяльності на особистість і життя моряків. Це, своєю чергою сприятиме формуванню більш розвинених професійно-психологічних якостей моряків, упровадженню сучасних ефективних технологій навчання та психологічного супроводження їх професійної діяльності.

Стан дослідження. Здійснено різні психологічні дослідження діяльності моряків. Ґрунтовно вивчались психологічні особливості й феномени діяльності фахівців у військово-морській галузі. Зокрема, О. Булгаков фундаментально дослідив психологічні проблеми міжгрупової адаптації на кораблях військово-морського флоту [2]. І. Мосягін, досліджуючи психофізіологічні закономірності адаптації військово-морських фахівців, установив періоди максимального зниження компенсаторних можливостей у військових моряків, а також вплив на процес психофізіологічної адаптації до службової діяльності молодих фахівців комплексу психологічних і соціальних факторів [3].

Серед українських науковців-психологів заслуговують на увагу дослідження М. Корольчука, який вивчав психофізіологічні складові працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах [4]. Проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні аналізував П. Криворучко [5].

Психологічні аспекти також досліджувалися у професійній діяльності моряків цивільного флоту. Так, Л. Єнькова провела реконструкцію уявлень про час життя моряків-судноводіїв цивільного флоту та виділила професійні специфікації їх часових уявлень [6]. Ф. Щербіна дослідив формування захисних, пристосувальних реакцій організму моряків у транширотних рейсах різної тривалості [7].

А. Побідаш охарактеризував особливий, екстремальний характер діяльності моряків, здійснюючи психологічний аналіз структурних компонентів життєстійкості моряків, які перебували у піратському полоні [8].

Метою статті є здійснення психологічної характеристики особливих умов діяльності моряків далекого плавання та визначення основних стресогенних чинників, які впливають на моряків під час тривалих морських рейсів.

Виклад основних положень. У психологічній літературі діяльність в особливих умовах визначається як робота в екстремальних, катастрофічних, надзвичайних або утруднених ситуаціях. Екстремальними зазвичай називають ситуації, подолання яких пов'язується з повною, крайньою, граничною напругою сил і можливостей. Є перелік видів діяльності, які входять до категорії екстремальних. Характерною особливістю діяльності фахівців екстремальних професій (військових, пожежників, міліціонерів, рятувальників, моряків та інших) є необхідність періодично виконувати завдання в умовах ризику. В основі ризикованої поведінки лежать не тільки специфічні особливості небезпечних, невизначених ситуацій, але також індивідуально-психологічні особливості людей, їх професійна підготовленість, стан здоров'я тощо.

Як зазначає В.І. Лебєдев, поняття «особливі умови діяльності» відповідає тим ситуаціям, коли діяльність пов'язана з епізодичною (тобто непостійною) дією екстремальних чинників (або з вірогідністю їх виникнення), а екстремальні умови діяльності пов'язані з постійною дією цих чинників [9]. Межа, яка відокремлює «нормальні» умови діяльності від «ризиконебезпечних», доволі умовна. Крайнім вираженням цієї позиції є тенденція оцінки умов як екстремальних, зважаючи лише на фізичні характеристики стимуляції [9].

Під особливими або екстремальними умовами діяльності Л.О. Китаєв-Смик розуміє ті, які знаходяться на межі адаптаційних можливостей або перевершують психічні, фізичні, психофізіологічні резерви людини і становлять чималі труднощі, зобов'язують її до максимальної напруги сил і можливостей [10]. Б.Ф. Ломов визначає особливі умови як ті, що потребують мобілізації звичайних «буферних», а іноді й «аварійних», резервів організму [11]. А в одному з останніх вітчизняних видань щодо проблематики екстремальної психології визначаються основні психологічні феномени, що виявляються внаслідок перебування людини в екстремальних ситуаціях. Це насамперед «стрес», «професійний стрес», «психічна напруженість», «стомлення», «психічне вигорання» та «пострауматичний стрес» [12].

Отже, аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що особливі умови діяльності відрізняються підвищеним рівнем складності, відповідальності, емоційної або фізичної напруги, втоми і стресу. Вплив екстремальних чинників особливих умов професійної діяльності зумовлює порушення в психічних процесах і станах людини і призводить до зниження рівня ефективності та надійності її діяльності.

Зазначені вище психологічні ознаки та закономірності протікання особливих умов діяльності цілком відповідають характеру діяльності моряків далекого плавання. Проте діяльність моряків під час тривалих морських рейсів має, особливу специфіку, зумовлену чинниками підвищеного ризику, травмонебезпечності, монотонії, стресогенності, порівняної соціальної ізоляції, деформувального впливу тощо.

На кораблі не лише службова діяльність, але і все життя моряків, їх побут і дозвілля залежать від обстановки плавання. Вона підпорядковує собі всі загальні, колективні й особистісні потреби та інтереси, впливаючи на всю психічну діяльність особистості й формування психології колективу. В умовах тривалого плавання стереотипність судового життя супроводжується різноманітними реакціями нервових регуляторних механізмів, що мають компенсаторний характер. Діапазон змін нервової системи моряків у морі широкий, аж до неврозів, дезадаптації тощо.

Вплив психічних станів залежить також від обстановки, що виникає на кораблі. Одна річ, коли людина знаходиться в звичайних життєвих умовах, інша – коли вона тривалий час діє в екстремальній обстановці. Проте цю залежність не можна розуміти прямолінійно за принципом «стимул – реакція». Вона виявляється опосередковано численними індивідуальними і соціально-психологічними чинниками. Водночас за інших рівних умов у складній і небезпечній для життя обстановці значення психічних станів і їх вплив на конкретні дії і вчинки людей значно зростає [13].

Умови служби моряків далекого плавання відрізняються збільшеними труднощами адаптації та ситуацією соціальної депривації. Під депривацією в загальному аспекті розуміємо психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності. Моряки в умовах далекого плавання опиняються в ситуації, коли вони обмежені в можливостях для задоволення певних життєвих психічних потреб іноді впродовж тривалого часу. Виникнення соціальної депривації пов'язане з тим, що в умовах далекого плавання людина стикається із ситуацією недостатнього отримання соціальних, почуттєвих, сенсорних стимулів, опиняється в умовах певної групової соціальної ізоляції.

Умови професійної діяльності моряків далекого плавання передбачають не лише зміну соціальних ролей громадянина, але специфічний вплив умов вимушеної ізоляції на особу моряка. Екстремальні умови діяльності, обмеженість соціальних контактів, жорстка регламентація життя, відсутність позитивного життєвого зростання і особисто-

го життя по-різному впливатимуть на осіб різного віку, з різним терміном (часова протяжність) і досвідом знаходження в таких умовах.

Психологічні характеристики і умови діяльності моряків визначаються також високою відповідальністю за виконання поставлених завдань, тривалим перебуванням у стані емоційної напруги, гіподинамією, недостатністю сенсорної інформації, відірваністю від соціального середовища, сім'ї, дефіцитом часу, наявністю перешкод, ризиком для життя. Треба зважити, що на сучасних кораблях робота членів екіпажів стає переважно операторською. Операторська діяльність корабельних спеціалістів розглядається як складна і напружена аналітико-синтетична робота головного мозку, яка потребує високої стійкості уваги, напруги функцій аналізаторів. У моряків, особливо у тривалих плаваннях, простежуються зміни показників, які характеризують силу процесів збудження і гальмування, їх рухомість, точність реагування на подразники, величину порогових сприймань, а також пам'яті, уваги і мислення. В умовах плавання відбуваються різнобічні зміни функцій організму, які є інтегральною характеристикою впливу на умови життєдіяльності моряків, інтенсивності професійної діяльності та її специфічних особливостей.

Залежно від організаційного та психологічного змісту виділяють три режими праці моряків, які характеризуються постійною, швидкою або раптовою їх зміною для екіпажу.

1. Праця у повсякденних умовах, переважно у готовності до екстремальних дій.

2. В умовах підвищеної готовності, коли значно зростає відповідальність корабельних спеціалістів за виконання службових обов'язків (вузький прохід, зближення та розходження з іншими кораблями). Робота характеризується значною напругою, здійснюється у примусовому темпі з дефіцитом часу.

3. В аварійних ситуаціях, коли на членів екіпажу діють екстремальні фактори аварії та зовнішнього середовища.

Суттєво на успішність професійної діяльності корабельних спеціалістів впливають соціально-психологічні чинники. Найперше це міжособистісні відносини, які залежать від спільності інтересів в екіпажі, від індивідуально-психологічних особливостей особового складу. Великого значення набувають проблеми, пов'язані з відривом від сім'ї, рідних, знайомих, відчуттям небезпеки, обмеженням можливості зняття емоційної напруги, ризиком тощо.

У дослідженнях щодо вивчення праці корабельних спеціалістів підтверджено, що об'єктивною особливістю діяльності моряків надводних кораблів виступає утома і перевтомлення як негативні психічні стани, що характеризуються зниженням її ефективності під час пла-

вання. Психологічними ознаками перевтомлення, поряд зі зміною працездатності моряків, за визначенням П. Криворучко, можуть бути:

- зміни суб'єктивного стану та звичайної поведінки особистості;
- підвищена конфліктність, роздратованість;
- замкненість (відлюдність);
- неадекватна реакція на жарти;
- бурхлива реакція на будь-яке зауваження (зовнішня або внутрішня);
- безсоння або сонливість [5].

Чимало вчених вважають, що зниження ефективності професійної діяльності знаходиться в залежності з монотонією. Психічний стан переживання монотонії визначається однорідністю роботи моряків. Під впливом монотонії людина, яка не вміє стримувати цей психічний стан, стає в'ялою, неохочою до роботи. Окрім цього, стан монотонії негативно впливає на організм працюючих і призводить їх до передчасної втоми [5].

Психологічною ознакою особливих умов діяльності моряків є також нестача інформації. У звичайних умовах людина постійно переробляє, передає і поглинає великий обсяг інформації. Хоча у плаванні сьогодні порівняно із минулим є більше можливостей поповнення інформації про близьких людей, події у світі та на батьківщині (радіо, телефон, Інтернет). Така інформація, як правило, лаконічна, недостатня, неповна. Зі збільшенням тривалості походу у моряків за відсутності інформації виникають тривожність, депресія, невротичні стани, порушення сну.

Професійна діяльність моряків здійснюється в умовах достатньо високого ризику для життя. Вчені доказали, що кожний вид діяльності має певний ступінь ризику і призводить до вірогідності аварій і катастроф. Загроза життю певним чином впливає на психічні стани людей, що викликає стенічні емоції, виявлення мужності і героїзму. Однак у багатьох випадках виникає психічна напруга, яка породжує невпевненість у безпеці плавання. В більшості випадків загроза для життя викликає постійний стан тривожності. Очікування небезпеки є суб'єктивним станом, який виникає у моряка у відповідь на небезпеку плавання. Тому така адекватна реакція на небезпеку є необхідною умовою попередження катастроф, оскільки призводить до обережності. Однак ця ж тривога може перерости у постійну проблему боягузтва. Значної шкоди у процесі тривалого плавання на якість виконання службових обов'язків корабельними спеціалістами створює емоційна напруга. Відповідно до процесів збудження або гальмування стан емоційної напруги може виявлятися у формах: гіперактивності, яка характеризується підвищеними руховими реакціями, метушливістю, говірливістю тощо, а також гальмуванням, для якого характерні пригнічення, сповільнені реакції, реагування на різні подразники [5].

Дослідники зазначають основні стресові чинники професійної діяльності моряка за нормальних умов на судні:

- 1) стрес-фактори, які пов'язані з природними умовами:
 - зміна погодних і кліматичних умов під час плавання;
 - зміна часових поясів;
 - бортова та кільова качка, удари хвиль об борти судна;
- 2) стрес-фактори, які пов'язані з виробничими умовами:
 - шум і вібрація;
 - електромагнітне випромінювання;
 - хімічне забруднення повітря;
 - збільшення інтенсивності експлуатації суден;
- 3) соціально-психологічні стрес-фактори:
 - єдність зони відпочинку та праці;
 - постійна готовність до виконання професійної діяльності;
 - монотонність професійної діяльності;
 - дефіцит інформації;
 - групова ізоляція та самотність;
 - зниження рухової активності;
 - сексуальна депривація;
 - необхідність приймати рішення в умовах дефіциту часу;
 - загроза потрапляння у піратській полон [14].

Окремо слід розглянути такий надзвичайно стресогенний чинник, як загроза потрапляння у піратській полон, яка є такою, що виходить за межі звичайної трудової діяльності моряків. За даними світової статистики, піратська загроза з кожним роком стає дедалі актуальнішою та небезпечнішою. Сумний досвід піратського полону моряків отримали майже всі сучасні держави, які мають власний торговельний та пасажирський флот. Лише за підсумками 2010 року кількість нападів на судна піратами збільшилася на 10% порівняно з 2009 роком і становила 445 нападів незважаючи на посилене патрулювання небезпечних зон узбережжя Сомалі військовими кораблями міжнародних сил морської безпеки. З цих 445 нападів 53 атаки завершилися успіхом для піратів та призвели до захоплення ними суден. На жаль, ця сумна статистика відома не лише ЗМІ, а й насамперед морякам. Незважаючи на всі заходи для забезпечення захисту від нападів піратів, моряки не можуть відчувати себе у достатній безпеці. Доволі негативно цей факт впливає і на родичів моряків, котрі йдуть у рейс в небезпечну зону [8].

На практиці кількість жертв піратів та їхніх нападів доволі значуща. Лише за 2010 рік у полон було захоплено 1190 моряків. У 2009 році було захоплено 1050 моряків. Найсумніше те, що у 2010 році від рук піратів загинуло 8 моряків. Узагалі 4185 моряків у 2010 році були ата-

ковані та обстріляні піратами. На суднах, захоплених піратами у 2010 році, перебувало 1432 моряки. Ці дані засвідчують суттєвий масштаб піратської загрози та її наслідків. Крім того, усі моряки, які потрапили в піратський полон отримують психічні травми. Не менше психологічне навантаження і їхніх родичів та близьких [8].

Висновки. Професійна діяльність моряків далекого плавання часто протікає в умовах, пов'язаних із обмеженням простору, праці в складних кліматичних і фізичних умовах, різкого звуження зовнішніх соціальних зв'язків, підвищеної небезпеки виникнення аварійних ситуацій тощо. Зазначене дає підстави відносити роботу моряків далекого плавання до особливих умов діяльності.

Психологічними характеристиками особливих умов діяльності моряків під час тривалих морських рейсів є: а) групова соціальна ізоляція, пов'язана із відривом від сім'ї, рідних, знайомих, що зумовлює недостатнє отримання соціальних, почуттєвих, сенсорних стимулів; б) психоемоційна напруженість, обумовлена низкою стресогенних чинників, серед яких: усвідомлення відповідальності за результати виконуваної роботи, великі фізичні та психічні навантаження, інтенсивний вплив несприятливих факторів навколишнього середовища, переживання монотонії, безсоння або сонливість тощо; в) ризик загострення тривожності, депресії, невротичних й інших психічних патологічних станів; г) соціально-психологічні чинники, що виявляються у специфічних міжособистісних відносинах у колективі, дефіцитом інформації тощо; д) усвідомлення потенційної загрози життю і здоров'ю внаслідок аварій, дій стихійних сил природи, загрози потрапляння у піратський полон тощо.

Успішність професійної діяльності моряків у цих доволі небезпечних і складних умовах залежить від багатьох чинників, зокрема рівня професійно-психологічного відбору на морські спеціальності, розвитку й прояву відповідних професійно-важливих якостей моряків, ефективності системи їх спеціальної і психологічної підготовки й підвищення кваліфікації, стану і результативності психопрофілактичної та психореабілітаційної роботи з моряками тощо.

1. Симоненко С. Морська держава чи країна біля моря? / С. Симоненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dau.kiev.ua/19905>

2. Булгаков А.В. Психологическая теория и практика межгрупповой адаптации (по материалам экспериментального исследования на кораблях ВМФ России) : монография / А.В. Булгаков. – М.: МГОУ, 2006. – 229 с.

3. Мосягин И.Г. Психофизиологическое состояние военно-морских специалистов в процессе адаптации к службе по контракту / И.Г. Мосягин // Вестник Поморского университета. Серия «Физиологические и психолого-педагогические науки. – 2007. – № 1 (11) – С. 58–64.

4. Корольчук М.С. Психофізіологія працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.02 / М.С. Корольчук. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 1996. – 343 с.

5. Криворучко П.П. Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні: дис. ... канд. психол. наук: 20.02.02 / П.П. Криворучко. – К.: Київський військовий гуманітарний ін-т, 1998. – 263 с.

6. Енькова Л.П. Представление о времени жизни у моряков-судоводителей гражданского флота: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Л.П. Енькова. – М., 2002. – 168 с.

7. Щербина Ф.А. Особенности формирования защитно-приспособительных реакций организма моряков рыболовецкого флота в трансширотных рейсах различной продолжительности: дисс. ... докт биол. наук: 03.00.13 / Ф.А. Щербина. – Архангельск: Помор. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2008. – 259 с.

8. Побідаш А.Ю. Особливості структурних компонентів життєстійкості моряків, які перебували у піратському полоні / А.Ю. Побідаш // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2012_15/502-510.pdf

9. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

10. Китаев-Смык Л.А. Стресс войны: Фронтные наблюдения врача-психолога / Л.А. Китаев-Смык. – М., 2001. – с. 148.

11. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1991. – с. 348.

12. Екстремальна психологія: підручник / О.П. Євсюков, А.С. Куфлієвський, Д.В. Лебедев та ін.; за ред. О.В. Тімченка. – К.: ТОВ «Август трейд», 2007. – 502 с.

13. Броневицкий Г.А. Психология военных моряков: психические состояния / Г.А. Броневицкий. – СПб.: Изд-во «Образование – Культура», 2002. – 317 с.

14. Шафран Л.М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков / Л.М. Шафран, С.М. Псядло. – Одеса: Фенікс, 2008. – 292 с.

Криворотко А.С. Психологическая характеристика особых условий деятельности моряков дальнего плавания

Рассматривается психологическая характеристика особых условий деятельности моряков дальнего плавания, определены основные стрессогенные факторы, влияющие на моряков в их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: психологическая характеристика, особые условия деятельности, моряки дальнего плавания, стрессогенные факторы.

Krivorotko A.S. Psychological characteristic of the special conditions of the sailors of long-distance voyage

The psychological characteristic of the special conditions of the activity of the sailors of long-distance voyage is examined, the basic stressful factors that affect on the seamen during the professional activity are defined.

Key words: psychological characteristic, special conditions, sailors long-distance voyage, stressful factors.